

DE ZANDLOPER

**Uitgave van de
Vereniging Oud Ede
jaargang 42,
nummer 2, mei 2014**

INHOUD	PAG.
<i>Van het Bestuur</i>	1
<i>Véluwse sprengbeken</i>	2
<i>Angelusklokje gerestaureerd</i>	9
<i>150 jaar familie De Nooy</i>	11
<i>Oorlogsherinneringen</i>	13
<i>Loopgraven op de Edese hei</i>	16
<i>Een brief van de koning</i>	19
<i>Museum nieuws</i>	28
<i>Tekst op ansichtkaart 1915</i>	29
<i>Illegale Joodse begrafenis</i>	31

Van de voorzitter

De ALV van 24 april stemde in met de jaarrekening 2013 en de begroting 2014. Hetty Blaauw en Henk Borkhuis werden herkozen in het bestuur. Vanuit de leden werd aan het bestuur om een extra inspanning gevraagd voor de werving van nieuwe bestuursleden uit de leden.

Met ingang van deze Zandloper worden de komende lezingen vermeld in een apart kader en op een plek waar De Zandloper ruimte heeft. Lezingen en excursies worden aangekondigd in dit blad. De leden die hun e-mail adres hebben opgegeven krijgen ook

altijd apart een uitnodiging. Echter, zij die geen e-mail hebben of dit nog niet hebben door gegeven krijgen geen uitnodiging per post. Het is voor hen dus extra van belang om de aankondigingen in uw agenda te noteren. En natuurlijk, heel graag uw e-mail adres doorgeven aan Theo Boessenkool.

Nu nog hier genoemd: Op zaterdag 7 juni vanaf 15.00 uur is de presentatie van het boek over 150 jaar De Nooij en dat gebeurt in het bedrijf van Christiaan de Nooij aan de Voltastraat 7. Iedereen is welkom.

De VOE heeft vanaf mei een hernieuwde website die meer eenvoudig actueel gehouden kan worden; en waarop je dus ook gemakkelijk kunt vinden wanneer de volgende lezing of excursie is. Het bestuur verwacht dat we straks een actuele website hebben waarin je bovendien met een 'link' gemakkelijk ook bij museum of gemeentearchief komt. Een voorbeeld is www.archieval.nl waar je ook de inventaris van de VOE documentatie vindt. Nu lastig zoeken, straks soepel doorklikken...

Onlangs ontvingen we van de heer Van Diepenveen een map met interessante krantenknipsels t.b.v. onze documentatie verzameling. Wij zijn daar blij mee!

Zorgen zijn er over de toekomst van het museum. Uiterlijk medio 2015 moet er verhuisd worden. Maar waarheen is nog niet bekend! De VOE werkt hierin nauw samen met het HME.

Het bestuur ziet u allen graag op woensdag 10 september bij ons 90 jarig jubileum.

Een mooie zomer gewenst,

Simon van de Pol

EEN KARAKTERISTIEK VAN DE VELUWSE SPRENGENBEKEN

W. Kiel

In dit artikel kom ik terug op de lezing die ik op 19 februari 2014 heb gegeven voor de VOE. Ik zal een beperkte karakteristiek geven van sprengbeken, waarbij de geohydrologie van de Veluwe alsmede de eigenschappen van het beekwater aan de orde komen. Ik denk dat dit een goede aanvulling geeft op mijn lezing, waar het ecologische deel wat minder aan bod is gekomen.

Sprengbeken op de Veluwe

Veluwe sprengbeken zijn een uniek verschijnsel. Ze zijn door mensen gegraven in een tijdsperiode waarin op de Veluwe door de aanwezigheid van schoon en helder water langs beken allerlei industrieën ontstonden, zoals wasserijen, papiermolens, kopermolens en ook molens om koren te malen, oliemolens (o.a. lijnolie) en hennepmolens. De eerste papiermolen (van Hans Aelst), werd rond 1595 gesticht bij Arnhem. De opkomst van de boekdrukkunst was de directe oorzaak van het ontstaan van de papierindustrie op de Veluwe. Rond 1740 zijn op de Veluwe 168 papiermolens te vinden met 188 raderen. In de Tachtigjarige Oorlog trokken veel Brabanders en Vlamingen naar de Veluwe.

Voor het goed laten draaien van de watermolens was water nodig met een flink verval. Men ontdekte dat het grondwater op veel plaatsen vlak onder de oppervlakte zat. Soms een enkele spa diep. Zo ontstonden sprengkoppen. Als er eenmaal een begin was van een beek, werd de toestroom verder vergroot door meerdere sprengkoppen te

graven. Hierdoor ontstond vaak een heel stelsel van sprengkoppen, die met elkaar verbonden de watertoevoer verzorgden voor een beek. Dit had weer te maken met

de toenemende behoefte aan water voor de molens. De beek zelf kwam uit bij een molen en het water werd in de nacht vaak verzameld in de *wijerd* voor de molen, teneinde deze overdag van voldoende water te kunnen voorzien. De sprengstelsels gaven bij de toenmalige eigenaren en gebruikers nogal eens spanningen, daar waar het ging om water- en molenrechten. Deze belangen lagen niet altijd op dezelfde lijn. Er lagen op een sprengbeek soms meer molens op geringe afstand achter elkaar en dat leverde nog wel eens een tekort op bij de verschillende molenaars. Met andere woorden: er was nogal eens gebrek aan water.

Naast sprengbeken is er sprake van *bronbeken* en van *laaglandbeken*. Bij bronbeken ontspringt het (kwel)-water zonder menselijk ingrijpen uit de bodem en vloeit samen tot een natuurlijke beek. Dat is bijvoorbeeld het geval in het gebied Springendal bij Ootmarsum in Twente. Bij laaglandbeken vindt de watertoevoer vooral plaats door regenwater en slechts voor een klein deel uit kwel. Je vindt deze beken vooral in de zuidwesthoek van de Veluwe bij Ede en Lunteren en ook bij Barneveld en in de Gelderse Vallei.

Voor sprengbeken op de Veluwe is kweldruk van belang. Dit vraagt om enige uitleg over de geohydrologie op de Veluwe.

De geohydrologie van de Veluwe

Nederland heeft een gematigd zeeklimaat, wat tot gevolg heeft dat regen in alle jaargetijden kan vallen. Op de Veluwe is het verschil tussen neerslag en verdamping, het *neerslagoverschot*, circa 350 tot 350 mm per jaar. In onderstaand diagram van prof. Flip Witte is zichtbaar hoe de verdeling van het regenwater op de Veluwe plaatsvindt.

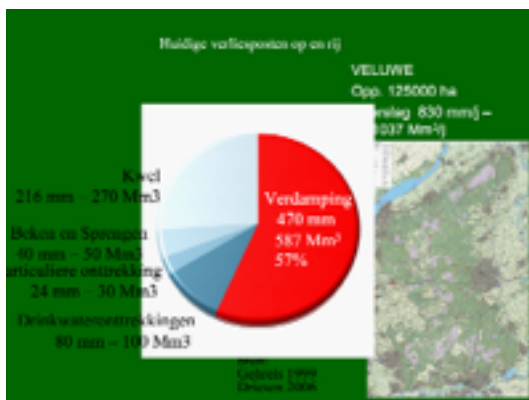

Diagram verdeling neerslag Veluwe (Foto Flip Witte)

Dit neerslagoverschot wordt door de ondergrond als resp. grondwater en oppervlaktewater afgevoerd door de in de ijstijd opgestuwde grove sedimenten, waaruit het watteroerend pakket in de bodem bestaat.

De afvoer vindt zo plaats naar de randen van de Veluwe, de IJsselvallei, de polders aan de westrand, de Gelderse Vallei en de Betuwe. In de omgeving van Apeldoorn bevindt zich de grondwaterspiegel op ongeveer 45 m onder het maaiveld en langs de randen aan oost- en zuidzijde vlak onder de oppervlakte van het maaiveld.

De hydrologie op de Veluwe is erg complex en het voert te ver om daarop hier diep op in te gaan.

Beken

Voor het aandrijven van de waterraderen is waterkracht nodig, die werd verkregen door het graven van sprengbeken. Op sommige plaatsen wel tot 7 m diepte. In de sprengkoppen werd het aanwezige grondwater *aangesneden*. Via een zgn. *bovenbeek* werd het water naar het vervalpunt, de molen, geleid. Hierna werd het water benedenstrooms afgevoerd door de *onderbeek*. Voor het laten draaien van de watermolens paste men waterraderen toe.

Sprengkop Vaassense bekenstelsel (gebied Motketel)

Op de sprengbeken op de Veluwe zijn dit veelal bovenslagraderen, omdat hier meestal een groot verval aanwezig is. In de laaglandbeken, bijvoorbeeld rondom Barneveld, zijn grote onderslagraderen toegepast, die bij een lage stroomsnelheid beter functioneerden, bijvoorbeeld bij de voormalige Tolmolen.

Bij Wekerom heeft men twee pogingen gedaan een werkende watermolen te stichten, maar door gebrek aan water is dit niet of nauwelijks gelukt. In het Renkumse beekdal en op de Heelsumse beek zijn echter meerdere molens gesticht.

Bij de voormalige Quadenoordse molen in het Renkumse beekdal was een bovenslagrad aanwezig.

Diepliggende spreng bij sprengkop Molecatense beek (Hattem)

Eigenschappen van beekwater

In het Veluwemassief ondervindt het regenwater een grote drainageweerstand, die wordt veroorzaakt door de verschillen in pakking en samenstelling van de bodem en de in de ijstijd opgestuwde kleilagen. Het systeem reageert daardoor zeer langzaam op het jaarlijkse neerslagpatroon.

Via de sprengbeken vindt dan ook een weinig wisselende afvoer plaats. De temperatuur van het beekwater is nagenoeg constant, ca. 10° C. Hierdoor treedt ook tijdens strenge winters geen bevrozing van het water op.

Doordat het water in de sprengkoppen in contact komt met zuurstof, ontstaat er een oxidatieproces waarbij ferrihydroxide wordt gevormd, dat onoplosbaar is.

Dit is dan zichtbaar als een bruine vlokke massa, in de Veluwe regio *rodolm* genoemd. In sommige beken zie je op de oppervlakte een dun olieachtig laagje dat parelmoerachtige kleuren vertoont. Wanneer je dit laagje met een stokje aanraakt, dan valt het oppervlak in plaatjes uiteen. Dit laagje is te danken aan de aanwezigheid van ijzeroxide. Je kunt dit op meerdere plaatsen aantreffen, ook bij de Renkumse- en Lunterse beken.

Op de volgende foto is te zien hoe *Rodolm* eruitziet.

De flora van de beken

Er moet bij de beschrijving van de plantengroei onderscheid worden gemaakt tussen begroeiing van de beekwallen en begroeiing van de sprengen en beken zelf.

De begroeiing van beekwallen is vaak soortenrijk en gevarieerd, maar heeft feitelijk geen uitgesproken karakter. In die stroomafwaartse beekdelen is ook vaak organisch materiaal en slib op de beekwallen terechtgekomen dat bij onderhoud uit de beken is verwijderd. Op de beekwallen ontstaat zo een begroeiing die tot het type *beukeneikenbos* kan behoren.

Bij situaties met een natuurlijk bomenbestand vind je eiken, zoete kers, berken, beuken en grove den en onderlangs de wallen elzen. In open landschap groeiden vroeger langs de beken vaak jeneverbessen op de wallen. Buiten het bos was vooral hulst, wilgensoorten, meidoorn en kamperfoelie aanwezig. En ook wel de es. Omdat de

menselijke ingreep vaak maar kleinschalig was, kon de vegetatie zich enige honderden jaren lang ontwikkelen en kregen zeldzame varen de kans zich op de beekwallen te vestigen en te handhaven.

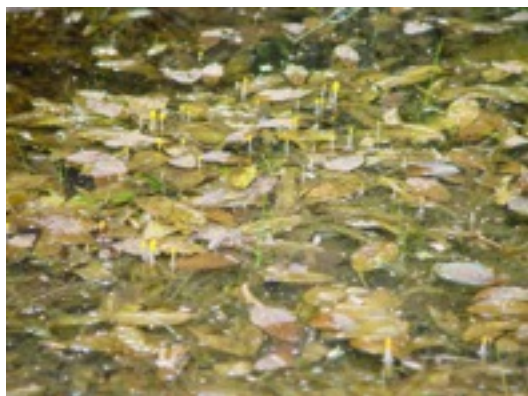

Paarbladig Goudveil (foto Heins)

De flora in de beken

Belangrijk is dat kalk ontbreekt, hetgeen bepalend is voor het karakter van de watervegetatie. Hierbij moet nog onderscheid worden gemaakt tussen de vegetatie in het water van de beek zelf en van de bron en kwelstroken.

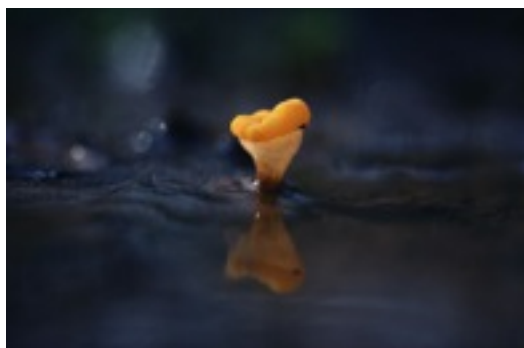
Waterplanten vragen veel licht. Je zult ze dus vooral aantreffen in beekdelen die buiten het bos liggen. In het bronmilieu voelt drijvend fonteinkruid zich goed thuis. In schaduwrijke bronnen zie je onder andere paarbladig goudveil en bittere veldkers.

Mijtertje in drijvend fonteinkruid (foto H. Linde)

Dit zijn voorjaarsbloeiers die profiteren van de lichtinval in het dan nog bladloze bos.

Er zijn verder verschillende karakteristieke mossoorten waarvan een opmerkelijk lage plant moet worden vermeld, het *mijtertje*. Dit is een waterpaddestoeltje met een slank geel hoedje, dat vegeteert op rottend blad op ondiepe bodem in het voorjaar.

Een mijtertje (Foto Jan van Duinen)

Samenvattend kan worden gesteld dat door het eeuwenlange kleinschalige mensenwerk er een specifieke verrijking is ontstaan van de Veluwe natuur.

De *macrofauna* van de beken zal ik in dit artikel niet verder uitgebreid bespreken, omdat het artikel dan te omvangrijk wordt. Onder macrofauna wordt verstaan de met het blote oog nog waarneembare dieren groter dan 1 mm.

In stromend water is een totaal andere leefgemeenschap aanwezig dan in stilstaand water. De meandering van beken zorgt voor een stromingsverschil in een beek, hetgeen weer bepalend is voor de diersoorten die zich kunnen ophouden op of in de bodem. Overhangende planten kunnen weer dienen als schuilplaats voor dieren. In dit soort beken met koel, stromend water van 10-14° C voelen bepaalde organismen zich goed thuis.

Kenmerkend ook voor niet-verontreinigde beken zijn onder andere de larven van be-

paalde steenvliegen, van libellen en van herten (eendagsvliegen), kokerjuffers (larven van schietmotten), bepaalde platwormen en vissoorten. Van de vissoorten moet de natuurlijk de beekprik worden genoemd. Hiervan ontwikkelt zich gedurende 6 -7 jaar de larve in het water. Pas dan is de beekprik volwassen en zwemt in februari en maart stroomopwaarts tot naar de sprengkop om te paren en eieren te leggen. De eieren stromen dan stroomafwaarts en zetten zich vast in o.a. organisch materiaal, waarna de cyclus opnieuw begint. U kunt dit bijvoorbeeld waarnemen in februari en maart in de Koppelsprengen bij Ugchelen.

Beekprik (Foto Nel Appelmelk)

Vogels in de beken

Uit waarnemingen blijkt dat vooral ijsvogel en de grote gele kwikstaart vaker aanwezig zijn dan algemeen bekend is. Deze twee soorten hebben een hoge indicatorwaarde, waarmee wordt bedoeld dat beide soorten hoge eisen stellen aan het broedbiotoop en ook buiten het broedseizoen gebonden zijn aan niet-verontreinigd permanent waterhoudende beken.

De ijsvogel heeft een uitgesproken voorkeur voor min of meer natuurlijke beken met steile oevers en overhangende bomen en struiken en oevers met wortelkluiten van omgevallen bomen. Overhangende takken zijn bepalend voor de foeragemogelijkheden van de ijsvogel. De voedselkeuze van de

ijsvogel is beperkt. Hij duikt vrijwel alleen verticaal het water in en pakt dan stekelbaarsjes en ontsnapte forelletjes. Dat betekent ook dat er in alle jaargetijden ook een voldoende diepgang moet zijn. Met name strenge winters eisen veel slachtoffers onder de ijsvogels. De Nederlandse broedpopulatie overwintert grotendeels in eigen land in de omgeving van de beken op sprengen en grachten van landgoederen.

Ijsvogel

De grote gele kwikstaart is vrijwel geheel gebonden aan beken. Met name zandige en drassige oevers zijn belangrijk, omdat deze vogel leeft van typische beekinsecten en larven. Deze specialisatie duidt weer op de gebondenheid aan heldere, niet-verontreinigde beken. In onze omgeving kunt u bijvoorbeeld de grote gele kwikstaart tegenkomen in het Binnenveld. Dit geeft weer een indicatie van de waterkwaliteit.

Ijsvogels en grote gele kwikstaarten worden elke winter waargenomen, maar dat geldt niet voor de waterspreeuw. Een enkele keer wordt de waterspreeuw op andere beken van de Veluwe waargenomen.

Situatie in de beken rondom Ede en Lunteren

Het hiervoor beschreven verschijnsel van oxidatie, waarbij je een bruine rand langs de waterlijn in de oevers van sloten en beken kunt waarnemen, is op meerdere plaatsen te zien in het Binnenveld en in de beken

rondom Lunteren en in het Renkumse en Heelsumse bekenstelsel. Dit duidt dus op de aanwezigheid van een zekere hoeveelheid kwel. Ook het olieachtige laagje op het wa-

voor specifieke flora en fauna. Dat wil niet zeggen dat in de beken rondom Ede en Lunteren geen specifieke planten en dieren voorkomen. Het Waterschap onderneemt

teroppervlak kun je regelmatig zien in de verschillende beken en ook op gewone watergangen en sloten. De aanwezigheid van *rodolm* is in deze beken normaal gesproken afwezig. Dat tref je vooral aan in beken die aan de oostkant van de Veluwe liggen (denk maar aan de naam Rode Beek bij Vaassen).

Bij beken rondom Ede en Lunteren, maar ook in die rondom Barneveld is sprake van een uitloging van stoffen uit de naastgelegen landbouwpercelen. Het gevolg is dat de waterkwaliteit nooit de kwaliteit heeft en zal bereiken dan die van de sprengbeken op de Veluwe. Daar komt het water gefilterd door het zandpakket in de beken en is zo schoon dat dit voldoet aan de voorwaarden

momenteel proeven in de Lunterse beek en andere beken op de Veluwe om door middel van meandering en aanbrengen van takkenbarrières de stroomsnelheden zo te wisselen in de verschillende beektrajecten, dat er een betere waterkwaliteit ontstaat en betere voorwaarden ontstaan waarop bepaalde organismen en beestjes (macrofauna) in de beek kunnen bestaan en zich kunnen voortplanten. De resultaten worden momenteel gemonitord, hetgeen een periode van zeker acht jaar in beslag neemt.

Ijvogels tref je zeker in het Binnenveld en rond de Lunterse beken op meerdere plaatsen aan. In het Binnenveld zijn de voorwaarden minimaal, maar bij bijvoorbeeld de eendenkooi langs de Grift en langs het

Nieuwe Kanaal en langs de Buzerse en Nederwoudse beek worden ze regelmatig gezien. Dit mede afhankelijk van de winter-

Heel dichtbij op de grens tussen Renkum en Ede ligt het Renkumse bekenstelsel en het net heringerichte Renkumse beekdal. De

kou. Een ijsvogel heeft dicht struweel nodig om zich direct bij onraad in te kunnen verschuilen.

Rondom kastelen en landhuizen op de Veluwe werden ter verdediging in de middeleeuwen grachten gegraven. Bij deze buitenplaatsen werden de grachten door sprengen voorzien van water. Dit is in onze omgeving bijvoorbeeld het geval bij kasteel Hoekelum, waar de spreng zowel de gracht als een paar vijvers van water voorzag. Door industriële wateronttrekkingen van onder andere de ENKA en verlaging van de grondwaterstand werkte de sprengkop niet meer op natuurlijke wijze; nu wordt de watervoorziening door een ingebouwde pomp gereguleerd. Er is nooit aangetoond dat de Hoekelumse beek een verbinding heeft gehad met het Binnenveld. Toch is het wel grappig dat in het Binnenveld een watergang aanwezig is met de naam *Hoekelumse beek*. (zie kaartje Binnenveld).

Renkumse beek schijnt zijn oorsprong te hebben in de omgeving van de Kreelse plas en Heidebloemplas in de Hindekamp. De vroegere loop tussen A12 en het hondenasiel langs de N224 is een aantal jaren geleden door het Waterschap vrijgemaakt van bomen en in het landschap herkenbaar gemaakt. De huidige sprengkoppen van de Renkumse beek liggen net zuidelijk van de A12 in de omgeving van het fietspad vanaf de schaapskooi bij de N224.

Naast de Molenbeek en de Bosbeek die bij Quadenoord lopen, vind je de Halve Radbeek (deels gedempt bij het Natuurcentrum De Beken) en de Oliemolenbeek. In het boek *De Renkumse en Heelsumse beekdalen* van Ruud Schaafsma beschrijft hij gedetailleerd een cultuurhistorische wandeling door de beide beekdalen en vindt u meer bijzonderheden over deze twee prachtige sprengstelsels, die vlakbij Ede zijn te zien.

Ik heb geprobeerd in dit artikel nog meer informatie te geven over de beken en sprengen op de Veluwe en die in de omgeving van Ede en Lunteren in het bijzonder.

Voor meer informatie: website www.sprengbeken.nl en www.facebook.com/Bekenstichting van de Veluwse Bekenstichting. Ook het door onze Stichting uitgegeven boek *Veluwse sprengen en beken, een uniek landschap* bevat veel waardevolle natuurkundige en cultuurhistorische informatie over sprengbeken en het omliggende landschap.

AANVULLING OP ARTIKEL 'MARGARETHA VAN ARNHEM EEN ONGEHUWDE DOCHTER TOT KERNHEM'

Jaap Arnold

Bij de publicatie van dit artikel in Zandloper 2013-4 zijn twee problemen opgetreden.

1. Fig. 4 is niet afgedrukt. De afbeelding staat hiernaast. Deze bladzijde uit het Album Amicorum van

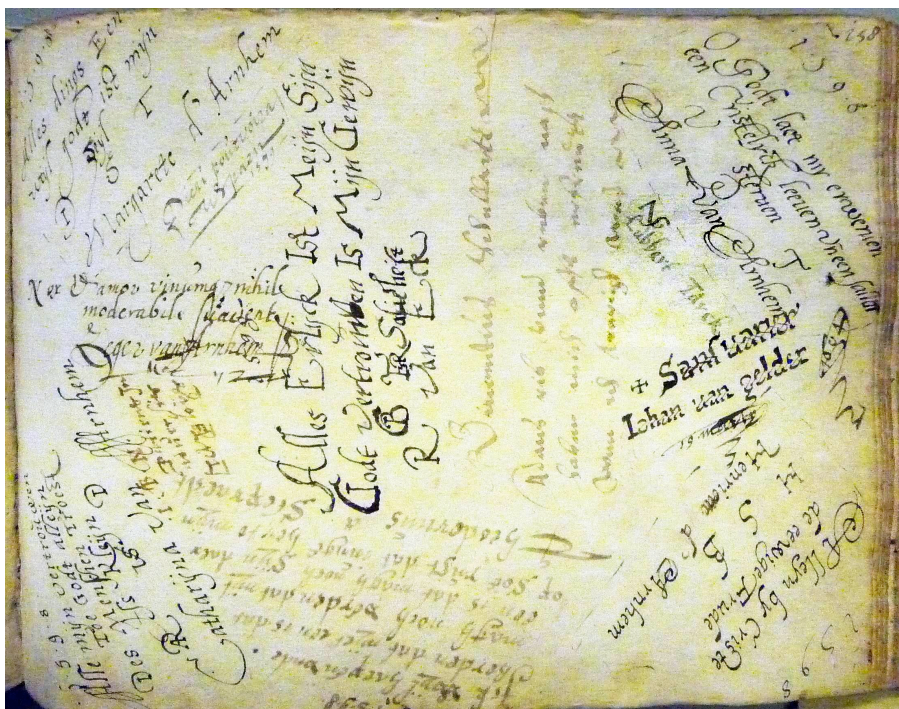
Walraven van Stepraedt laat inscripties zien van de zoon en vier dochters van Carel van Arnhem. Verder zijn de handschriften van enkele adellijke heren, waaronder Lubbert Torck (midden rechts), die later met Hendrina van Arnhem (rechts onder) zou trouwen, te zien. Voor verdere toelichting zie Zandloper 2013-4.

2. In de laatste regel op pagina 17 is de afkorting **sa:**(saliger) weggefallen. De zin moet luiden: ...van joffrouw van Arnhem sa: genoteerd heeft.

Dus op 4 oktober 1641 noteerde dominee De Pauw in bijzijn van het nichtje Margaretha en de onderwijzeres mejoffrouw Lavole de laatste wensen van Margaretha van Arnhem.

Op 10 oktober schrijft notaris Van Ingen dat hij de wil van 'joffrouw Margaretha van Arnhem sa:' heeft genoteerd op basis van de notities van dominee De Pauw.

Margaretha is dus ergens tussen 4 en 10 oktober 1641 in Amersfoort overleden.

LUIDKLOKJE OUDE KERK GERESTAUREERD

Geen Broere, buurtrichter

Het angelusklokje of luidklokje in het *Cleyne torentje* op het dak van de Oude Kerk in het centrum van Ede is gerestaureerd. Hierdoor is het weer mogelijk om het sluiten van een kerkelijk huwelijk in de kerk aan te kondigen. Op initiatief van de Buurt Ede-Veldhuizen, die het klokje in 1964 na de restauratie van de kerk heeft geschonken, is in overleg met het college van kerkrentmeesters tot restauratie overgegaan. Al langere tijd was het mechanisme om het klokje te luiden defect, waardoor ook de traditie het klokje te luiden bij huwelijken verloren dreigde te gaan.

Het angelusklokje heeft een lange geschiedenis. De bouw van de huidige kerk en toren begon in de 13^e eeuw, maar de kerk werd al in 1421 vrijwel geheel verwoest en de toren zwaar beschadigd. In 1450 was de herbouw gereed en hadden kerk en toren ongeveer hun huidige vorm. De noorderbeuk werd echter pas tijdens de renovatie in de jaren 60 van de vorige eeuw toegevoegd. Voor zover bekend had de toren eeuwenlang geen klokken. Wel was er op de kerk een bescheiden torentje met daarin een luidklok, een zogenaamde *angelusklok*, die de - toen nog katholieke gelovigen - opriep tot het avondgebed.

Na de hervormingen in de 16^e eeuw verdween het luiden voor dit doel, maar werd

de klok nog wel om negen uur 's avonds geluid. Voor veel gezinnen was het een teken om een bord pap op te scheppen (toen een normale gewoonte) en naar bed te gaan. Hierdoor kreeg de klok de naam *pap-klok*. Door een brand in 1635 raakte de kerk zwaar beschadigd en verdween het kloktorentje. Eén van de kort daarvoor geplaatste grote klokken in de toren nam deze taak toen over. Nog altijd wordt om 9 uur 's avonds volgens traditie *pap-klok* geluid.

Tijdens de grote restauratie van de Oude Kerk in de jaren 60 van de vorige eeuw werd ook het *cleyne torentje* herbouwd. Op de buurtspraak Ede-Veldhuizen in september 1964 kwam het herrezen torentje ter sprake. Men oordeelde dat nu ook het angelusklokje,

anderen spraken van het *luidklokje*, in ere moest worden hersteld. De daad bij het woord voegende werd uit de kas direct f 250,- beschikbaar gesteld en na een inzameling werd nog ruim f 1.500,- opgehaald, voldoende om het klokje te bekostigen. Aan klokkengieterij Petit & Fritsen in Aarle-Rixtel werd de opdracht geven een klok te gieten met inscriptie. Op 26 januari 1965 werd het klokje met de inscriptie *Buurt Ede-Veldhuizen 1964* overgedragen aan de kerkvoogdij.

Helaas heeft na verloop van jaren het luidmechanisme het begeven. Het huidige buurtbestuur heeft nu opnieuw het initiatief genomen tot een restauratie. Na een eerste onderzoek door deskundige Jan Houweling uit Oud-Alblas en het maken van een aan-

geluid. Nu kunnen weer huwelijken worden ingeluid, ...en dit behoort zeker niet tot de categorie *rampen!*

Bronnen:

- L.C. Schreuders: Rond de Grijze Toren – Buurt Ede-Veldhuizen, 1958
- M.H. Snijders: De kerk in 't midden, restauratie van een cultuurmonument - Velp, z.j.
- Gemeentearchief Ede, archief Buurt Ede-Veldhuizen.

tal foto's in het torentje kon de elektrische installatie worden getest. In een later stadium is de luidmotor verwijderd en kon de heer Houweling zich over de restauratie hiervan ontfemen. Na deze restauratie kon de motor op 28 februari weer worden teruggeplaatst, en na het smeren van het *luidwiel* en de *luidas* kon het geheel weer bedrijfsklaar worden gemaakt. In samenwerking met de Technische Commissie van de Hervormde Gemeente is het gelukt het geheel weer volledig te laten functioneren, zodat het geluid van het luidklokje bij bijzondere gebeurtenissen weer door het dorp kan klinken.

Een leuk detail: De dag van het testen werd de heer Teeuw van de Technische Commissie gebeld door bezorgde omwonenden die het klokje hoorden luiden en zich afvroegen of er misschien iets ergs was gebeurd waarvoor dit klokje als 'alarm' luidde. Door de vele jaren dat het klokje al niet meer was te horen was dit voor de vele nieuwe aanwonenden van het Oude Kerkplein een nieuw

Activiteiten kalender

- 7 juni 15.00; Voltastraat 7: presentatie boek '150 jaar familie De Nooij' in Ede.
- 3 juli, Excursie naar Wageningen. Gezamenlijk per fiets vanaf het station EW zuidzijde (vertrek 14.00); of individueel naar de Casteelse Poort. Aldaar start (14.45) met o.m. rondwandeling met gids. Voor leden zijn er geen kosten; evt museumjaarkaart meenemen.
- 10 september; 19.30 - De Bosrand: 90 jaar VOE, presentatie jubileumboek.
- 12 november; 19.30 – De Bosrand: Lezing bouwbiograaf Jobbe Wijnen.

150 JAAR FAMILIE DE NOOIJ

Kees van Lohuizen

Op 7 juni presenteert de Vereniging Oud Ede het boek 150 jaar De Nooij in Ede, Kroniek van ondernemers en verzetsmensen.

In veel publicaties over Ede treft de lezer de naam van deze familie aan. Dit kan zijn in kerkelijk, maatschappelijk of zakelijk verband, maar zeer zeker ook in relatie met het Verzet tijdens de Tweede Wereldoorlog. Familieleden hielpen Nederlanders, maar ook Britse en Amerikaanse militairen.

De schilder Zwerus de Nooij overleed in Ede in 1855 op 28-jarige leeftijd. 24 jaar later vestigde zijn zoon Willem de Nooij zich in Ede als huis- en rijtuig-schilder. Samen met zijn vrouw bracht hij 11 kinderen groot, die hen 43 kleinkinderen hebben geschonken. Veel van hen zijn in Ede op allerlei gebieden actief geweest. Maar als u iets leest over de activiteiten van Zwerus of Willem de Nooij, moet u zich wel proberen te realiseren wie wordt bedoeld. Het vernoemen naar grootouders was immers lange tijd een strikt geregeld gebruik en de De Nooijen deden daar volop aan mee.

Daarom wordt in dit boek, alvorens een beschrijving te geven van de familiebedrijven zoals *Schildersbedrijf W. de Nooij & Zn*, de *Lak- en Verffabriek Macostan*, *Drogisterij Het Gouden Kruis* en het dit jaar al 100 jaar bestaande bedrijf *De Nooij Beheer*, een korte beschrijving gegeven van de in Ede actief geweest zijnde leden van deze uitgebreide familie.

Er wordt kort verwezen naar hun belangrijkste en herkenbare activiteiten die dikwijls

eerder in publicaties zijn beschreven. Zo wordt duidelijk welke Zwerus de Nooij directeur was van Macostan en welke bekend werd als de Blue Johnny die Generaal Hackett uit Duitse handen wist te houden. Welke De Nooijen zijn voorzitter van de Vereniging Oud Ede geweest en wie begon 100 jaar geleden het huidige De Nooij Beheer? Heeft het grote gezin van Willem ook in het bekende maar inmiddels verdwenen pand Torrenstraat 5 gewoond waar Hackett was ondergedoken? [*afb. links*]

En hoe waren de omstandigheden voor de gezinsleden en medewerkers rond het jaar 1900? Van welke

De Nooij zijn de schilderijen in het museum? Waarom schrijven sommige leden van de familie hun naam met *ij* en anderen met *y*?

Op verzoek van onze vereniging heeft Johan de Nooy het boek geschreven. Hij is beheerder van het uitgebreide familiearchief en heeft die taak overgenomen van de ons bekende Zwerus de Nooij. Deze Zwerus was weer een andere dan de eerder genoemde Zwerussen. Velen van ons kennen hem nog als de sympathieke man die voor De Zandloper een reeks artikelen heeft geschreven over bedrijven in Ede.

Zonder in herhaling te vallen van eerdere publicaties, geeft het boek een goede weergave van de vier familiebedrijven en een overzicht van de talrijke familieleden met verwijzing naar hun maatschappelijke betrokkenheid en hun activiteiten tijdens de Tweede Wereldoorlog.

Een waardevolle bijdrage aan de beschrijving van de geschiedenis van Ede!

**Zie ook het hierna volgende artikel Oorlogsherinneringen door Johan de Nooy*

OORLOGSHERINNERINGEN

Johan de Nooy

Persoonlijke herinneringen aan de oorlog heb ik niet, want ik ben in 1943 geboren. Maar als beheerder van het uitgebreide familiearchief, en door de verhalen van mijn vader, ooms, tantes, oudere broers en zussen heb ik wel een goed beeld gekregen van hun belevenissen.

In onderstaand verhaal is voor het laatste deel van belang de aanvulling die ik op 28 januari 2008 kreeg van de toen 87 jaar oude Wim van Altena, oud-conrector van het Marnix College.

Gezocht

Mijn vader *Jacobus de Nooy* (1897-1984), beter bekend als ‘ome Ko’, zat in 1943 met Jan Tulp en Bert Pieters in het bestuur van de School met den Bijbel. Om samen sterker te staan tegenover de Duitsers, hadden ze met onder andere het Christelijk Lyceum uit Arnhem een vergadering in Nijmegen over de ‘benoemingenkwestie’ van onderwijzers. Ko werd gesignaleerd en de Sicherheitsdienst (SD) wilde hem arresteren. In oktober 1943 kwam de SD naar het familiebedrijf, verffabriek *Macostan*, om hem op te halen. Vader stond in het magazijn en zag door een ruitje vanaf de Grotestraat twee SD-ers het erf opkomen. Hij riep luidkeels: *‘Daar schiet me opeens te binnen dat ik dringend naar Amsterdam moet. Ik kom met de laatste trein terug.’* En hij liep snel de achterdeur uit, door het ‘steegje van Steinmeijer’ en belde toen bij ‘Steintje’ een aantal mensen om te vertellen dat de SD hem zocht en dat hij weg was. Vervolgens belde hij mijn moeder en vroeg haar belastende documenten uit huis te verwijderen. Zij stopte de papieren in een tas die zij verborg in het kippenhok bij buurman Schraa.

Omdat de SD vader bij *Macostan* niet vond, ondervroeg men zijn broer Zwerus en diens vrouw Costera aan de Nieuwe Stationsstraat. Toevalligerwijze was daar mijn zus Rie, maar ook tante Bets uit Barneveld. Mijn zus deed dus of ze ook uit Barneveld kwam. De SD-ers bladerden door een fotoalbum en vroegen Costera om Vader aan te wijzen. Maar die zei dat de familierelatie niet zo goed was en dat ze geen foto’s van haar zwager had. De SD nam oom Zwerus mee en zette een mannetje bij ons woonhuis op Park Paasberg 26 om daar vader op te wachten.

Mijn zus Go was bij de tantes in de Torestraat 5, maar Erie en Tine zaten thuis huiswerk te maken en moeder was met mij, de baby, bezig. Op een gegeven moment vroeg Tine of ze even naar de burens, de familie Schraa, mocht om iets te vragen. Dat vond de SD-er goed en moeder zei nog: *‘Niet te lang wegblijven, hoor, wat de SD’er beaamde.* Tine ging daar natuurlijk vertellen dat er een hinderlaag was gelegd. Mocht vader daar informeren als hij naar huis wilde komen, dan wist men het.

Een poosje later werd er weer aan de deur gebeld. Tine deed open en zag de verzetsman Van Tuinen, alias ‘de Spijker’, staan. Tine siste: *‘De SD!’* en riep: *‘Dag tante Bets, u komt zeker uw paraplu ophalen. Alstublieft’,* en zij maakte een gebaar van ‘scheer je weg’. Ze deed heel onschuldig toen zij weer binnenkwam: *‘Dat was tante Bets, zij was haar paraplu vergeten.’*

’s Avonds laat ging de telefoon. De SD-er nam op, luisterde even en zei: *‘Es war umsonst, er war gewarnt.’* En hij verliet het huis, tot ieders opluchting. Vader dook daarna onder bij Jacob Willemsen op de Markt.

Op 7 februari 1944 overleed Ko’s vader Willem de Nooij, die zich in 1879 in Ede als

schilder had gevestigd en in de jaren daarna met zijn kinderen een belangrijke plaats in de Edese gemeenschap had verworven. Ko kon natuurlijk niet naar de begrafenis. Hij stond vanachter een gordijn in het huis van Jacob Willemsen naar de lijkstoet te kijken toen die Torenstraat 5 verliet. Bij de Noorderkerk en op het kerkhof stonden SD-ers om Ko op te wachten, maar ook daar was hij niet.

Op 2 januari 1945 traptten SD-ers het keukenraam in, deden huiszoeking en arresteerden mijn vader die zich moest aankleden en wat spullen moest pakken.

Ko de Nooij, alias Jan Noordijk, als boertje ondergedoken bij Teun Jan van Steenbergen die later drie zoons zou verliezen dankzij Ries Jansen.

Ik lag in de wieg en werd door een Duitser onder schot gehouden om elke vluchtpoging van mijn vader te ontmoedigen. Mijn zusjes gingen tussen het

Bij 10 graden vorst vluchtte Ko op 7 maart 1944 op de fiets naar Groot-Ammers. Een door tante Mien gekookt ei voor onderweg, bleek al snel hard bevroren te zijn. In Groot Ammers kreeg hij bijna zes maanden onderdak bij zijn goede vriend Jan Brink en zijn vrouw Truus. Omstreeks Dolle Dinsdag fietste hij terug naar Ede waar hij onderdook bij Teunis Jan van Steenbergen aan de Maanderbuurtweg. Zijn daar aangenomen schuilnaam was Jan Noordijk, zodat de initialen in zijn hoed hetzelfde konden blijven. In deze tijd is hij ook eens, als boer vermomd, naar de Torenstraat 5 gegaan met een mand vol bonen. Hij prees de bonen bij zijn zussen aan: *‘Minse, mōjje boane kope, beste boane.’* Mijn tantes herkenden hem niet, maar één van hen zei wel: *‘Gat, wat een enge man.’* De vermomming was dus kennelijk goed! In die tijd stopten moeder en Rie mij regelmatig in de kinderwagen om met mij te gaan wandelen’, maar vooral met het doel om vader op te zoeken aan de Maanderbuurtweg. Eind 1944 ging Ko weer naar zijn huis aan Park Paasberg in de hoop daar veilig te zijn.

geweer en mij staan en beten de soldaat toe: *‘Lafbek, durf je well!’*

Wormshoef en Wageningse Berg

Ko de Nooij werd met ongeveer 20 anderen naar de Wormshoef in Lunteren afgevoerd. Onder hen was ook de eerder genoemde Wim van Altena.

Commandant van de Wormshoef was destijds de SD-er Heinemann en ook de kwaai NSB-er Rommerts uit Renswoude liep er rond. De vader van Wim van Altena, molenaar op de beltmolen naast de RK Kerk in Ede, zat er ook gevangen, maar die werd al snel vrij gelaten. Ook mijn oom Zwerus de Nooij kwam snel vrij. Karssen van de sportzaak is hier vreselijk geslagen en zijn rug was zó kapot dat hij op één van de weinige matrassen in de kelder mocht liggen. De rest van de gearresteerden sliep op de grond. Ook Smitje, van schoenmakerij De Wereld aan het Maandereind, werd flink gepakt, maar die schreeuwde zo hard, dat ze hem later ontzagen. Ook de bekende meester Faas van de Nederlands Hervormde school is op heftige wijze ondervraagd, evenals onze buurman De Kleer van Park

Paasberg. Hij werd in een kast opgesloten met de duimen aan elkaar gebonden.

Als de gevangenen de kans kregen, damden ze met zwarte en witte steentjes op een oude theedoek.

De meesten waren erbij gelapt door een zekere Van Beek, bijnaam de Uiver, die al eens geld uit de kerk had gestolen. Later is hij in Barneveld doodgeschoten.

De beruchte SD-er Ries Jansen voerde ook hier een schrikbewind uit. Hij is, evenals Heinemann, na zijn veroordeling geëxecuteerd op de Galgenberg bij Arnhem.

Op 7 januari 1945 gingen de gevangenen op transport naar Wageningen, waar ze in het gebouw van de Plantenziektkundige Dienst werden ondergebracht. Piet Bart, van de camping op de Driesprong, simuleerde dat hij gek was en werd naar een ziekenhuis in Ede gestuurd. Daar wist hij later te ontsnappen.

De gevangenen konden in het geëvacueerde Wageningen tamelijk vrij rondlopen en zo doorzochten ze ook wel voorraadkelders van gebombardeerde huizen. Ze vonden daar vaak aardappels en dergelijke, wat een welkome aanvulling was op de karige Duitse rantsoenen. Pieterse, van hotel Buitenzorg, zorgde er dan voor dat er redelijk lekker werd gekookt.

Mijn zuster Rie heeft mijn vader op 10 januari 1945, zijn 48^e verjaardag, kunnen opzoeken dankzij een Ausweis dat zij had gekregen van politieagent Job Herikhuizen. Meester Faas kreeg hier een 'drukke' kantoorbaan, waarbij Wim van Altena hem moest helpen. Hij hielp zichzelf aan een pasje en een fiets en kon zo naar Ede toe. Toen hij de dag erop weer terugging om nog wat Todt-kaarten en dergelijke te halen voor Gerrit van de Brink, later directeur van de ULO aan de Beukenlaan, werd zijn pas verscheurd en moest hij weer op de Wageningse Berg boomstompen rooien en loopgraven graven. Maar een paar dagen later kreeg hij, net als mijn vader, van dok-

ter Simon Derksema een ziekte aangemeten waardoor hij definitief ontsnapte.

Toen Wim van Altena later op weg was naar zijn werk bij de ULO aan de Beukenlaan, stonden daar 'foute' agenten voor de Winterhulp te collecteren. Wim ging aan de linkerkant van de weg fietsen, om niet te hoeven betalen. Maar ze riepen hem terug en wilden een bekeuring uitdelen voor links rijden. *'Maar,'* zeiden ze, *'je kunt ook een speldje kopen.'* Toen zei hij: *'Nee, geef me maar een bekeuring.'* Toen waren de rapen gaar, maar gelukkig kwam er net een goede agent langs, die de zaak redde door te zeggen: *'Wij willen van iemand die het verschil tussen links en rechts niet kent nog geen cent aannemen. Scheer je weg, jij!'* En buiten gehoorsafstand mompelde Wim: *'Geen knoop van m'n gulp voor de winterhulp.'*

Zijn vader verkocht als molenaar aardappels, een kwartje per emmer. Vlak voor sluitingstijd kwam er een NSB-er met een emmer en Wim stond hem te woord. Hij durfde niet goed te weigeren, en deed de emmer half vol en vroeg de man bij zijn vader af te rekenen. Maar die keerde de emmer resoluut om en zei: *'De zaak is gesloten, er wordt niet meer verkocht.'*

Op 17 april 1945 werd Ede door de 82^e divisie van de Canadese Polar Bears bevrijd; omdat de heer Van Altena Duits sprak, vroegen ze hem als tolk mee te gaan naar Duitsland. Dat heeft hij echter niet gedaan. Na de oorlog werd aan Ko de kapiteinsrang aangeboden, maar hij bedankte voor de eer. Hij wilde weer verf maken!

NB. Dokter Derksema heeft in Wageningen tbc opgelopen van een groep Rotterdamers, die er ook gevangen zaten. Hij is hieraan kort na de oorlog overleden. Ik weet nog dat ik, als klein jongetje - met mijn vader - hem opzocht aan de Hessenweg bij de Driesprong. Ik mocht niet mee naar binnen vanwege besmettingsgevaar, maar hij zwaaide naar me vanaf zijn bed, door het raam.

LOOPGRAVEN OP DE EDER HEI

Jan Kijlstra

Op bovenstaande afbeelding zien we de restanten van een loopgravenstelsel. Mensen denken nog weleens dat de loopgraven tijdens operatie Market Garden in 1944 door de Britse luchtlantingstroepen zijn aangelegd, maar ze dateren uit de jaren 1914-1918, ten tijde van de Eerste Wereldoorlog.

Over deze loopgraven is niet veel bekend. De enige bron is eigenlijk Nijenhuis, die heel veel over het oude Ede geschreven heeft, en regelmatig in de Edesche Courant

publiceerde. Gelukkig zijn zijn artikelen bewaard, en te vinden op www.nostalgische.nl. Ook de loopgraven komen, in een artikel over de heide, aan de orde.

Nijenhuis schrijft over de aanleg van het stelsel: 'Als men vanaf de Kreelseweg de Traa, en dus ook de heide, had bereikt lagen eveneens links van het fietspad, allereerst de loopgraven. In navolging van de bittere stellingoorlog in Noord-Frankrijk (sic! JK) waren deze door militairen tijdens de mobilisatiejaren 1914-1918 aangelegd. De opzet was tweeledig, de soldaten *bezig te houden* en, bij oefeningen, de werkelijkheid zo goed mogelijk te benaderen.

Ruim twee meter diepe gangen met talrijke kruisingen kwamen uit bij de ondergrondse verblijfplaatsen.

Om het geheel compleet te maken was de oostelijke zijde van dit loopgraven gebied

voorzien van uitgebreide prikkeldraad versperringen, waar menige jongensbroek een winkelhaak heeft opgelopen.’

Opmerkelijk is dat dit graven, ‘pionieren’, niet door infanteristen werd gedaan, maar door soldaten van de veldartillerie.

Loopgraven op de Edese heide (bron: wereldoorlog 1418.nl)

Dat bezighouden van de soldaten was zeker een verklaring. Want Nederland was neutraal, maar wel waren de strijdkrachten gemobiliseerd. En ook in Ede, sinds de komst van de kazernes een garnizoensplaats, werden veel soldaten gelegerd. Over die oefeningen is wel wat meer te vertellen.

Al voor de Eerste Wereldoorlog werden er loopgraven op de hei gegraven. De bekende fotograaf Hartgers heeft daar ooit foto's van gemaakt, en één daarvan is als ansichtkaart uitgegeven. Op de achterkant van de kaart staat het jaartal 1910. Dit kan het jaar van opname zijn, maar ook het jaar waarin de kaart verzonden is. In elk geval blijkt uit deze kaart dat al vóór 1914 door militairen op de hei werd gegraven.

In die dagen werden de kanonnen van de veldartillerie door paarden getrokken. De Artillerie was dan ook een ‘bereden wapen’. Daar past grootschalig graven niet bij. De vraag is dus ook of het wel artilleristen zijn, die op de foto staan. Overigens wordt niet de bekende ‘pionierschop’ gebruikt, maar de steekschop.

Infanteristen groeven - en graven - zich altijd in. De term ‘schuttersputjes’ verwijst daar ook naar. Dat de militairen op de foto, als artilleristen, een loopgraaf aanleggen is dan ook niet zeker. Maar opschriften op foto's zijn wel vaker niet correct. Deze ansichtkaart lijkt een later ingekleurde foto te zijn, en het opschrift is waarschijnlijk toen pas toegevoegd. Het heeft er dan ook alle schijn van dat we hier wel degelijk infanteristen zien, die een loopgraaf aanleggen, en even de tijd namen om voor de foto te poseren.

Op www.wereldoorlog1418.nl/loopgraven is een duidelijk verhaal te vinden over de achtergronden van loopgraven. Daarin valt te lezen dat de oorlog van 1914-1918, die aanvankelijk nog als 'bewegingsoorlog' begon, door de toegenomen vuurkracht van wapens, niet te winnen viel. En daarom groeven de strijdende partijen zich in, de oorlog werd een 'stellingen-oorlog', waarbij vanuit loopgraven werd aangevallen en verdedigd.

Het is overigens niet zo dat pas in rond 1900 het gebruik van loopgraven is ont-

gebied verbroken werd, en dus de voedselvoorziening problematisch werd.

Het is waarschijnlijk dat door de ontwikkelingen op de Vlaamse slagvelden ook het Nederlandse Ministerie van Oorlog, mogelijk mede aan de hand van informatie van de (vele) geïnterneerde Belgische militairen, besloot om zelf ervaring op te doen met een groter, permanent loopgraven stelsel, en dat voor de aanleg de keuze op de Eder Hei viel. Het terrein was eigendom van het leger, en leende zich door de zandbodem goed voor een dergelijk project. En er was

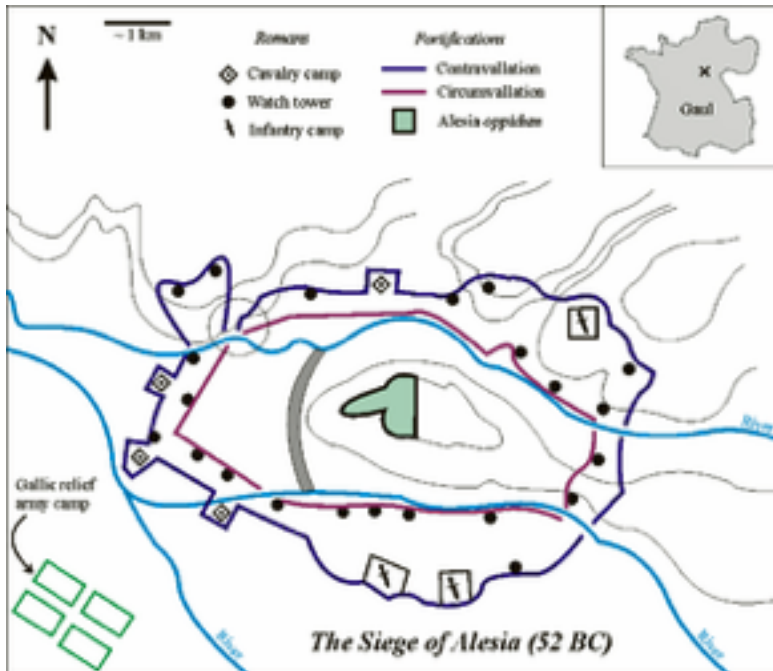
ruim voldoende arbeidskracht beschikbaar door de aanwezigheid van heel veel gemobiliseerde militairen.

En door dit stelsel aan te leggen, compleet met onderaardse schuilplaatsen, kon de in België ontstane manier van oorlog voeren in een dergelijk stelsel goed worden nabootst.

Nijenhuis verhaalt hoe - later - het hout dat gebruikt was bij de bouw van de bij de loopgraven behorende ondergrondse schuilplaatsen, door de

Edese bevolking werd gebruikt als brandhout. Dat moet wel gevaarlijke situaties hebben opgeleverd (instortingen), en mogelijk zijn er ongelukken bij gebeurd. In elk geval zijn de ingangen van de schuilplaatsen dichtgemetseld.

Het zou zeer de moeite waard zijn als er een onderzoek naar dit stuk militair erfgoed zou komen. Want het is in zijn soort zeker uniek. En verdient, naast onderzoek, conservering en behoud. En mogelijk een monumentenstatus.

staan. De Romeinen gebruikten ze ook al, o.a. bij het belegeren van de stad Alesia (zie <http://nl.wikipedia.org/wiki/Alesia>). Het plaatje komt uit dat artikel.

Ook bijvoorbeeld Frederik Hendrik, de 'Stedendwinger', was een meester in het gebruik van loopgraven om steden tot overgave te dwingen door ze af te sluiten met een stelsel van loopgraven, waardoor het contact van een stad met het omliggende

EEN BRIEF VAN DE KONING

Ds. Teun van 't Veld

Wat was het stil in Ede!

Woensdag 22 februari 1809, een gewone door-de-weekse dag. Toch is er iets bijzonders aan de hand. Als wij op genoemde datum even een kijkje hadden kunnen nemen in het dorp Ede en in de uitgestrekte buurten, dan was ons ongetwijfeld opgevallen hoe ongewoon stil het was. In gedachten zien we het vóór ons: De boerderijen in de buurten Manen, Veldhuizen en Doesburg liggen er verlaten bij. Wanneer we in het dorp komen, is één van de dorpspompen de enige plek waar we onze dorst kunnen lessen. Alle herbergen, of hoe ze ook mogen heten, zijn gesloten. Wat is er toch aan de hand, dat het zó stil is in Ede?

Ds. L.W. van der Weide, predikant te Ede 1807-1809

Een brief van de koning¹

Het begon allemaal op zondag 12 februari 1809. Voordat dominee L.W. van der Weide - de enige predikant van het dorp Ede - aan het eind van de kerkdienst de zegen uitspreekt, heeft hij nog een mededeling. Hij haalt een grote enveloppe te voorschijn en zegt: 'Deze brief heeft de

kerkenraad ontvangen van Zijne Majesteit, de koning. Ik heb de plicht u dit schrijven voor te lezen.' De dominee leest eerst het opschrift:

Uitschrijving van eenen algemeenen D ANK - en BEDEDAG, op Woensdag den 22 Februarij 1809, ingevolge een Decreet van Zijne Majesteit den Koning van den 5^{den} van gemelde maand.

Het betreft hier een zogenaamde *biddagbrief*, in die tijd vaak geschreven als *biddagsbrief*. Hierin werd door de overheid een dag van bidden en danken, van verootmoediging en voorbede afgekondigd. In grote lijnen werd erin voorgeschreven voor wat en voor wie op deze dag in alle kerkgebouwen gebeden en gedankt moest worden. Ook in hun preek waren de predikanten verplicht met zo'n gewichtig schrijven van de overheid voluit rekening te houden.

Hoewel bovengenoemde biddagbrief formeel was verzonden door de toenmalige minister van Eeredienst, J. H. Mollerus, was de koning de opdrachtgever. De tekst spreekt zelfs van een door hem uitgevaardigd **decreet**. Dat wil zeggen: een bevel, waaraan door iedere onderdaan en elke kerkenraad gehoor moest worden gegeven.²

Dat het decreet op naam staat van Lodewijk Napoleon is van ander gewicht dan wanneer de huidige Nederlandse koning een wet ondertekent met

¹ De hier besproken brief behoort tot het archief van de Hervormde Gemeente te Ede, dat zich bevindt in het gemeentearchief te Ede. Archiefnummer 115. Inv. nr.15. Portefeuille D. nr. 71.

² Gebruikte bronnen over bid- en dankdagen: -*Christelijke Encyclopedie*, 2^e druk, Kampen 1956, s.v. bededag. *Christelijke Encyclopedie*, 3^e druk, Kampen 2005, s.v. biddag. Joris van Eijnatten en Fred van Lieburg, *Nederlandse religiegeschiedenis*, Hilversum 2005, 237-239. K. de Gier, *De Dordtse Kerkorde*, Houten 1989, artikel 66. *De biddagen*. A.B. Goedhart: 'Biddag: een (h)echte protestantse traditie', artikel in *Protestants Nederland*, geciteerd in *De Waarheidsvriend*, 8 maart 2012, 11.

‘WILLEM-ALEXANDER’. Vóór de grondwetsherziening van 1848 had de koning bijna absolute macht. Hij kon naar believen ministers benoemen en ontslaan. Zij, de ministers, waren wat hun Latijnse naam zo treffend aangeeft: **dienaren** van de koning.

Het wordt heel stil in de kerk. Een brief van de koning, dat gebeurt niet elke week! Intussen gaat de Edese predikant verder met het aan de gemeente bekend maken wat Zijne Majesteit besloten heeft.

Aan vier aspecten van deze bijzondere brief willen we aandacht schenken: de afzender, het adres, de inhoud en de gevolgen. Ten slotte blijven we zitten met een grote vraag.

aan welke personen en zaken tijdens gebed en preek aandacht moet worden gegeven. Het komt bij ons, twee eeuwen later, vreemd over.

Onze verbazing wordt nog groter, als we vernemen dat Zijne Majesteit geen Nederlander was. Het is namelijk **Lodewijk Napoleon**, een jongere broer van de Franse keizer Napoleon Bonaparte.

Er waren aan zijn regering moeilijke tijden voorafgegaan. In december 1795 waren soldaten van het Franse leger ons land binnengevallen en door velen als ‘bevrijders’ toegejuicht. In de jaren die volgden ervoeren men echter maar al te zeer dat deze ‘vrijheid’ een hoge prijs had. De Franse machthebbers behandelden ons land - aanvankelijk *Bataafse Republiek* geheten - steeds meer

Figurative kaart dienende ter aanwijzing van de voornaamste dijkbreuken enz, langs de rivieren; voorgevallen in Louwemaand 1809 (in blauw de overstromde gebieden)

De afzender, wie was hij?

Een koning die heel zijn volk de opdracht geeft op een bepaalde dag te gaan bidden in de kerk. Geen verzoek, een bevel. Een koning die bovendien de dominees voorschrijft

als bezet gebied, ondergeschikt aan de belangen van Frankrijk. Door het tot op eenderde verlagen van de rente op staatschulden (de gehate tiërcering) en de gedwongen levering van soldaten (conscriptie door loting) moest rijk en arm meewerken aan de oorlogvoering van keizer Napoleon. De economische toestand werd door handelsbeperking dramatisch slecht. Velen raakten tot de bedelstaf.

Toen greep de keizer in. Hij zette in 1806 de regering van de Bataafse Republiek aan de kant en dwong zijn jongere broer Lodewijk als koning te fungeren over wat toen genoemd werd het *Koninkrijk Holland*. Lode-

Lodewijk Napoleon, Koning van Holland van 1806-1810

En zie, toen vergiste de keizer zich! Lodewijk Napoleon heeft zich in de paar jaar, waarin hij aan de macht was, 1806–1809, met grote trouw ingezet voor het gebied waarover hij regeerde. Van ondersteuning aan de oorlogen van zijn broer kwam weinig terecht, Hij weigerde gewoon medewerking. Daarentegen heeft hij hard gewerkt aan de voorbereiding van wetgeving, waarvan wij in onze tijd nog profiteren: schoolwetten, burgerlijke stand, verplichting tot het dragen van een achternaam.

Bovendien toonde hij zich persoonlijk betrokken bij het wel en wee van de Nederlanders. Toen in 1807 in Leiden een kruitschip ontplofte, spoedde hij zich naar de plaats van de ramp en deed mee aan de hulpverlening. In 1808 en 1809 was er sprake van een enorme overstroming in Zeeland, de Betuwe, de Alblasserwaard. Een ramp, te vergelijken met de watersnood van 1 februari 1953 in Zeeland en omliggende gebieden. Wie was er temidden van al die hulpeloze en vaak radeloze mensen? Lodewijk Napoleon. Met het grootste gevaar voor eigen leven bood hij hulp, zo meldde

met aandoening en bewondering zelfs een krant uit het verre Groningerland:

GRONINGEN den 16 February. Ten einde de ingezetenen van dit Departement het groot, maar treurig nieuws van den dag ~ de gedugte rampen van den watersnood ~ waardoor ons vaderland thans zoo verschrikkelijk geteisterd wordt ~ meer van naby te doen kennen, en langs dien weg, overeenkomstig de lofwaardige intentie des Konings, de gemoederen te krachtdadiger tot den aanstaanden BIDDAG en de te doen COLLECTE voor te bereiden, oordeelden wy niets beters te kunnen doen, dan de belangrijkste meest treffende brieven en berigten uit de overstroomde landen, waarmede de Hollandsche nieuwspapieren (die toch niet in ieders handen komen) thans opgevuld zyn, byeen te zamelen, en in de eigene aandoenelyke bewoordingen hunner schryvers, allen op eens, in een dubbele Courant aan het publiek mede te deelen, zoo en in diervoege als zy naar order van de dagtekening, hier onder volgen. Mogt het voorbeeld van onzen goeden Koning, die (gelyk men uit de onderstaande brieven en berigten, met aandoening en bewondering, vernemen zal) met het.grootste gevaar van zyn eigen leven, zich zoo zeer voor het leven en de goederen onzer ongelukkige landgenooten in de bresse stelt, een weldadigen invloed op het harte onzer natie uitoeffenen ~ haar tot een edelen spoorslag verstrekken, om den grond, die door der vaderen nyverheid aan de zeebaren als ontwoekerd werd, met goed en bloed te bewaren, en der wereld te toonen, dat de ware grootheid, die, met de gevaren aangroeijende, te midden der wederwaardigheden op het schoonste uitblinkt, het vaderlyk erfdeel van den Hollander is!

Ommelander Courant van 17 feb. 1809

Door zijn inzet en medeleven won Hollands koning binnen een paar jaar de sympathie van een groot deel van zijn onderdanen. Zijn oudste broer was echter woedend en dwong hem reeds in 1810 tot aftreden. Een

opvolger kreeg hij niet, want een paar dagen later werd ons land bij Frankrijk ingelijfd.

Op 3 januari 1809 raast een hevige sneeuwstorm over de Liemers, waarna de winter in alle hevigheid toeslaat. Rond de Pley bij Westervoort ontstaat een ijsmassa, die zowel de IJssel als de Rijn afsluit waardoor stroomopwaarts de Liemerse bandijk van Oud-Zevenaar tot Westervoort onder zware druk komt. Op vrijdag 13 januari om 7.30 uur in de ochtend begeeft de dijk het bij Ooy in de buurt van Toetenburg. Enige uren later breekt de dijk bij de Loowaard door. In korte tijd staat de gehele Liemers onder water. Zelfs in het relatief hoog gelegen centrum van Zevenaar-stad staat het water meer dan 1 meter hoog.³

Was het korte politieke optreden van Lodewijk Napoleon niet onverdienstelijk, zijn privéleven is ronduit tragisch te noemen.

Prent uit 1809, het instorten van huizen en het omkomen van mensen en dieren in Erichem.

Ten eerste had hij een zwakke gezondheid. Hij sleepte met een been, hetgeen hem de scheldnaam *Lamme Loïs* opleverde.

Verder zat hij onder de plak van zijn oudere broer, de keizer, die als een dictator over hem probeerde te beschikken. Als hoofd

van de familie besliste Napoleon in 1802 dat zijn stiefdochter *Hortense de Beauharnais* maar moest trouwen met broer Lodewijk.

Hortense de Beauharnais

Deze gehoorzaamde onderdanig. Het gevolg was een volledig mislukt huwelijk. Hortense vond het koningin moeten zijn in Holland ondraaglijk saai. Het duurde dan ook niet lang, of ze keerde terug naar Frankrijk, haar echtgenoot voor lange tijd ontredderd achterlatend. Het liep op een scheiding uit. Na deze kennismaking met Lodewijk Napoleon⁴ wordt de vraag boeiend: Wat heeft deze koning, die dit alles heeft meegemaakt, voorgeschreven in die biddagbrief, die hij naar Ede en veel andere plaatsen in Nederland verstuurde?

Het adres van de brief

Voor wie het koninklijk decreet bestemd was, is duidelijk te lezen in het document. In *'alle de Kerken der onderscheiden Gezindheden'* moeten op 22 februari de bedoelde *'Godsdienst-oefeningen'* worden gehouden. Het woord **alle** duidt aan, dat geen enkel kerkgenootschap wordt uitgesloten. Voor ons gevoel is dit normaal. Anders zou het geen *nationale* bid- en dankdag zijn. Voor die tijd was het echter ongewoon. Meer dan twee eeuwen was namelijk de Gereformeerde Kerk - die na 1816 Nederlandse Hervormde Kerk zou heten - de enige door de over-

³ www.chrisvankeulen.nl/spijk.htm

⁴ Veel gegevens over Lodewijk Napoleon zijn ontleend aan een via internet opgespoord artikel van dr. J. Roleveld, Een dramatisch persoonlijk leven.

heid erkende en bevoorrechte publieke kerk geweest. Andere kerken en geloofsgemeenschappen werden slechts gedoogd. Ze mochten, aanvankelijk in schuilkerken, hun eigen kerkelijk leven leiden. Althans, zolang ze zich in de ogen van de regeerders rustig gedroegen. Zaken deed de overheid echter alleen met de gereformeerden, ook als het ging om medewerking bij een nationale biddag.

Dit nu veranderde drastisch, toen in 1795 in Nederland de *Bataafse Republiek* werd uitgeroepen. Een jaar later werd de scheiding van kerk en staat een feit. Voor de overheid waren van toen af alle kerken en godsdienstige gemeenschappen gelijk. Vandaar dat de biddagbrief van 1809 als adres had: *alle de Kerken der onderscheiden Gezindheden*.

De scheiding van kerk en staat, per decreet afgekondigd op 5 augustus 1796, betekende niet een absolute scheiding tussen beide, waarbij religie tot privézaak werd verklaard. Het hield in, dat er niet langer een bevoorrechte of heersende kerk mocht zijn, omdat dit in strijd zou zijn met Vrijheid, Gelijkheid en Broederschap. Het Uitvoerend Bewind sprak in 1804 zelfs uit *‘dat de godsdienst moest worden beschouwd als voor de burgerlijke maatschappij van het uiterste gewicht en dat hij daarom niet aan het oppertoezicht van de staat mocht worden onttrokken*.⁵ De benoeming van een Minister van Eeredienst en de inschaling van alle kerken voor een te houden biddag waren een logisch gevolg van deze visie.

Wat schreef de koning?

Biddagbrieven zijn er in de periode 1570 tot 1800 in Nederland tientallen, zo niet honderden, op schrift gesteld.⁶ Eén van de eersten die er een ruim gebruik van maakten, was Prins Willem van Oranje. In de Tachtigjarige Oorlog tegen Spanje, 1568–1648,

leek de toestand vaak hachelijk. De Prins riep dan voor een stad of gewest een biddag uit, met de opdracht aan de kerken om op deze dag gebedsbijeenkomsten te organiseren. Later namen de Staten-Generaal het initiatief en de verantwoordelijkheid voor deze biddagbrieven en biddagen over.

Wat stond er in de biddagbrief van februari 1809, aangetroffen tussen de archivalia van de Edese Hervormde Gemeente? Er zijn een paar opmerkelijke trekjes te signaleren. We noemen de belangrijkste ‘bouwstenen’ van dit koninklijk schrijven.

De titel is al veelzeggend. Men lette op de volgorde: dankdag en biddag. Waren biddagbrieven (en vooral biddagpreken) soms een lange, sombere opsomming van de vele zonden en noden van land en volk uit die tijd, hier staat het danken voorop. Hoewel de koning redenen genoeg had tot klagen, roept hij zijn volk allereerst op tot dankbaarheid aan God. Een eindje verderop in de brief wordt nogmaals benadrukt, dat het Vaderland veel *‘stof van dankbaarheid’* heeft. Waarom wilde de koning eigenlijk een dank- en bededag? Lodewijk Napoleon komt er openlijk voor uit: hij wil zijn onderdanen aanmoedigen tot gelovig leven. We lezen dat hij er *‘grootelijks behagen’* in scheidt *‘om den Godsdienstigen geest en gevoelens bij zijn Volk te onderhouden’*.

Als tweede motief wordt aangevoerd dat Zijne Majesteit *‘ook in de omstandigheden, waar in het Lant zich bevindt, beweegredenen gevonden’* heeft. In dat verband komen de *‘zware oordelen en bezoeken’* aan de beurt. En ja hoor, dan worden de *‘verschrikkelijk verwoesting’* die de stad Leiden trof en de watersnood *‘in zoo vele streken van het Lant’* bij name genoemd! De persoonlijke betrokkenheid van de koning en zijn meelevens met de slachtoffers is in de brief overduidelijk te bespeuren.

⁵ A.J. Rasker, *De Nederlandse Hervormde Kerk vanaf 1795*, Kampen 1974, 20-21.

⁶ Een bekende verzameling, gebonden in twee vuistdikke banden, is van de hand van N. C. Kist, *Neerlands bededagen en biddagbrieven*, 1848-49.

Schuldbelijdenis en voorbede voor land en volk ontbreken uiteraard niet. De koninklijke brief brengt het doel van de komende biddag aldus onder woorden: ‘...om ons voor den hoogen God te verootmoedigen, en met erkenenis van onze diepe afhankelijkheid de vurighe gebeden aan denzelven optezenden.’

Ora et labora, bid én werk. Lodewijk vergeet het tweede werkwoord niet. De predikanten moeten op de biddag alle gemeentelieden aansporen om niet te verslappen in *mededeelzaamheid, hulp en ondersteuning*, in het bijzonder aan de slachtoffers van ‘*de rampspoed der Overstromingen*’. (Het laatste woord wordt zelfs met een hoofdletter geschreven). Tenslotte vraagt Zijne Majesteit ook aandacht voor zichzelf. Laat er op 22 februari toch ook voor hém gebeden worden! Het staat er met ronde woorden. Het is *betamelijk en plichtschuldig [...] om op dien dag ons gebed ten Hemel op te zenden, voor onzen koning*. Het is op zijn minst opmerkelijk, hoezeer dit gedeelte van de biddagbrief aansluit bij de lichamelijke en politieke situatie waarin hij op dat moment verkeert.

- Een koning, die dagelijks met zijn lichamelijke beperkingen wordt geconfronteerd, laat via zijn minister aan heel zijn volk vragen om *vuuriglijk te smeken om de verlenging van deszelfs dagen*. De vorst wordt heel persoonlijk, als hij zijn onderdanen laat bidden *dat Zijne gezondheid en krachten mogen gesterkt worden*.

- Voor een koning, op het punt staande om afgedankt te worden door zijn eigen broer, is toch nog de hoogste wens, *dat Zijne regering voorspoedig zij*. Zag hij de donkere bui van zijn afzetting al hangen? Het heeft niet zo mogen zijn. Ruim een jaar later wordt hij de laan uitgestuurd. Van politieke voorspoed is geen sprake.

De bid- en dankdag

Meekijkend over de schouder van dominee Van der Weide lezen we mee uit de biddag-

brief. Dit koninklijk schrijven was echter slechts de voorbereiding, Het ging om het daadwerkelijk meedoen aan een **nationale bid- en dankdag**. Op de door Zijne Majesteit bepaalde datum: 22 februari 1809. Ook in het heidedorpje Ede.

In de jaren 1580-1820 werden deze dagen van bezinning, gebed en voorbede voor land en volk gerespecteerd door overheid en kerk. Waren er op andere gebieden wel eens spanningen, op dit punt was gewoonlijk sprake van een goed samenspel tussen beide. De landelijke of gewestelijke overheid schreef zo’n biddag uit, de kerk zorgde voor de uitvoering, terwijl de plaatselijke overheid zo nodig ‘de sterke arm’ van de schout kon inzetten om alles in goede orde te doen verlopen.

Reeds de Synode van Dordrecht van 1578 sprak zich zeer sterk uit voor vasten- en bededagen, waarop heel de gemeente ‘*zich van het gewoonlijke voedsel en de tijdelijke handeling (het dagelijkse werk) onthoudende, tot de avond toe*’ bezig zou zijn ‘*met bidden en het Woord Gods te horen*’.

De bekendere Synode van Dordrecht had in 1618/1619 een artikel van haar kerkorde aan deze in haar ogen zo belangrijke zaak gewijd. We lezen daar: *In tyd van Oorlog, Pestilentie, Dieren tyd, zwaare Vervolgingen der Kerken, ende andere algemeine zwaarigheden, sullen de Dienaars der Kerken de Overheid bidden, dat door haare Authoriteit ende bevel openbare Vast- ende Biddagen aangesteld ende geheiligt mogen worden.*⁷ Van het vasten kwam echter onder de protestanten in Nederland niet veel terecht, zodat de benaming ‘vastendag’ in de loop van de tijd uit het protestantse spraakgebruik verdween.

Tijdens zo’n bid- en dankdag, zoals die gedurende meer dan twee eeuwen talrijke keren gehouden is, concentreerde alles zich op

⁷ Dordtse Kerkorde, artikel 66, 1618/1619.

de kerkdiensten, tweemaal op deze dag be-
legd en waartoe iedere inwoner van dorp of
stad geroepen werd. En ze kwamen! De
kerkgebouwen konden de schare vaak nau-
welijks een staanplaats bieden. Een deel van
de kerkgangers - vooral zij die er soms uren
voor moesten lopen - bleven tussen de beide
kerkdien-
sten in
het kerk-
gebouw
achter,
zich voe-
dend met
water en
e e n
schamel
broodje.
Zo kwam
er van het
v a s t e n
toch nog
i e t s t e-
recht.

Panorama op Ede, gezien vanaf Op den Berg te Ede. De witte huizen rechts zijn de zogenaamde 'armen huizen' aan de Kleefseweg. Links op de achtergrond de kerktoren van de Oude Kerk aan de Grotestraat. Foto Gem. Archief GA16598

Uiteraard nam in de liturgie het gebed een ruime plaats in. De gebeden werden uitgesproken door de predikant, die daarbij rekening moest houden met personen en zaken die hem in de biddagbrief door de overheid waren aangereikt. Er werden boete- en dankpsalmen gezongen, misschien nog wat meer dan tijdens gewone kerkdiensten. Protestanten zouden echter geen protestanten zijn, als niet de preek door velen als het hoogtepunt werd beleefd. Ze hadden vaak het karakter van boetepreken, waarin de volkszonden van die tijd ernstig werden bestraft. Dronkenschap werd in dat verband

dikwijls genoemd. Gelukkig was er ook de boodschap van vergeving en een nieuw begin.

Zoals we reeds meldde, werd in een biddagdienst niet alleen gebeden voor de vele naasten-in-nood, er werd ook getracht

daadwer-
kelijke
hulp te
bieden.
De collec-
te voor de
'armen'
werd niet
vergeten
en bracht
aanzien-
lijk meer
op dan
anders
het geval
w a s .
Hoeveel

meer? We weten het niet. Bekend is dat tus-
sen 1730 en 1795 de biddag in Gelderland
31.665 gulden en in het hele Koninkrijk
985.004 gulden opbracht voor de in bid-
dagbrieven genoemde noodlijdende mede-
mensen.⁸ Wat jammer toch, dat er van de
Hervormde Gemeente Ede geen soortgelij-
ke gegevens bewaard gebleven zijn!

Er waren ook zaken die op deze bijzondere
dagen **niet** gebeurden, althans volstrekt niet
mochten worden gedaan. Alle niet strikt
noodzakelijke arbeid was streng verboden.
De herbergier werd op zo'n dag in de kerk
verwacht. Zelfs voor zijn trouwe stamgasten
moest zijn zaak gesloten zijn. Ook winke-
liers mochten geen goederen aanbieden,
laat staan thuis bezorgen. Feestelijkheden
moesten een dag of meer dagen worden
uitgesteld. Kortom, heel het maatschappelij-
k leven kwam een dag tot stilstand.

⁸ A.B. Goedhart: zie noot 2.

En wee degene die al deze verboden negeerde! De schout en zijn dienaren waren dichtbij en hadden de opdracht bij overtreding streng op te treden. Je liep zomaar de kans om, in plaats van in de kerk, een dag of avond in een primitieve cel onder de toren terecht te komen.

Was het wel zo stil in Ede?

De kerkhistoricus Otto J. de Jong schrijft over de bid- en dankdagen die in de zestiende tot achttiende eeuw in ons land werden gehouden: *'De gereformeerden betrachtten die met grote ernst'*.⁹ In Ede behoorden in die tijd hoegenaamd alle inwoners tot de Gereformeerde Kerk. Men zou dus mogen aannemen, dat de dank- en bededag 1809 overeenkomstig het toenmalig gebruik gestalte heeft gekregen. We zien het in gedachten nog een keer voor ons: De kerkklok luidt! Dan stromen de Edese straten vol kerkgangers, stemmig gekleed, lopend, allemaal richting Oude Kerk. Daar zijn op deze hoogtijdag, 22 februari 1809, zelfs geen staanplaatsen genoeg.

Is het echter wel waar? Werd deze dag door de Edese bevolking zo doorgebracht? Of heeft er vanaf de vroege ochtend geen kruiwagen om stil gestaan?

Bij mijn archiefonderzoek en in gangbare literatuur heb ik namelijk geen enkele bevestiging kunnen vinden, dat de biddag 1809 in Ede daadwerkelijk in acht is genomen en tot uitvoering gebracht. Men zou een besluit daartoe mogen verwachten in de notulen van de kerkenraadsvergaderingen. Geen woord wordt eraan gewijd. Zelfs de biddagbrief, afkomstig van de koning, staat nergens als 'ingekomen stuk' genoteerd. Als we het notulenboek mogen geloven, is er in het voorjaar van 1809 geen enkele vergadering van de kerkenraad geweest. De vraag

blijft staan: Wat is er op die bewuste dag in Ede gedaan met die uitvoerige biddagbrief? Het door de kerkenraad zonder meer 'voor kennisgeving aannemen' van het koninklijk schrijven is niet waarschijnlijk. Het zou een stap van burgerlijke en kerkelijke ongehoorzaamheid hebben betekend. Zo'n houding past niet bij de leefgewoonte van een Veluwenaar, die niet gauw komt tot openlijk verzet, maar liever een afwachtende houding aanneemt. Het spoort zeker niet met het karakter van de voorzitter van de kerkenraad, dominee Van der Weide. Hij wordt ons beschreven als een man van *'beleid en voorzichtigheid, en vooral met eene edele zachtmoedigheid'*. Zijn schoonvader getuigde van hem: *'Op de liefderijkste wijze zocht hij de vooroordelen weg te nemen.'*¹⁰ We kunnen ons maar moeilijk voorstellen dat deze zachtmoedige 'herder' van de gemeente door de schout moest worden vermaand om zijn gebrek aan medewerking.

Al geeft het notulenboek geen duidelijk antwoord, enkele maanden later wordt ons toch iets opmerkelijks vermeld. Op 29 augustus 1809 krijgt namelijk de Hervormde Gemeente van Ede hoog bezoek van een kerkvisitator, die zich komt vergewissen van de gang van zaken en het functioneren van de kerkenraad. De visitator is niemand minder dan ds. Donker Curtius uit Arn-

hem, een alom bekend en gevreesd man. Hoe zal dat uitpakken? De notulen stellen ons gerust met de woorden 'en is tot genoegen afgelopen'.

Hendrik Herman Donker Curtius

⁹ Otto J. de Jong, *Nederlandse kerkgeschiedenis*, Nijkerk 1972, 272.

¹⁰ A.G. van Bruggen, *In gedachtenis*, Ede 2004, 83.

(1778 -1839) stond 37 jaar als predikant te Arnhem. In bijna al die jaren bekleedde hij de belangrijke post van secretaris van het Provinciaal Kerkbestuur van Gelderland. Hij was een echte 'kerkvorst', die met harde hand regeerde. Overtreding van kerkelijke regels duldde hij niet. Men noemde hem 'de paus van Arnhem', of zelfs 'de paus van de Veluwe'.

Wanneer deze visitor, uitstekend op de hoogte van wat er speelde in heel de kerkprovincie, geweten zou hebben van het negeren van de opdracht inzake de bid- en dankdag van enkele maanden geleden, dan was de vergadering zeker niet 'tot genoegen' verlopen. Ook dit summier gegeven zou er op kunnen wijzen dat de kerkenraad niet opzettelijk in gebreke is gebleven.

Een derde argument in deze richting wordt ons aan de hand gedaan door de kerkhistoricus Bernhard Glasius. Hij leefde van 1805 tot 1886 en heeft ongetwijfeld als kind de verhalen gehoord over het Leidse kruitschip en de grote watersnood. Deze tijdgenoot vermeldt in zijn geschiedwerk 'de algemene geestdrift', toen de mensen hoorden over de door de koning uitgeschreven dank- en biddag. Hij schrijft over 'de hartelijke belangstelling waarmede dezelve gevierd werd'. Zou dan in Ede die 'hartelijke belangstelling' geheel hebben ontbroken? Het lijkt ons niet aannemelijk.¹¹

Het is echter wel mogelijk dat de biddag van 22 februari 1809 op een andere datum en in sterk afgeslankte vorm is gehouden. Namelijk op de voorafgaande of volgende zondag, als de gemeente toch al samenkam voor de eredienst. De zaken, waarvoor de koning voorbede had gevraagd, konden dan mooi een plaats krijgen in het 'grote gebed' van de dominee, aan het be-

gin van de kerkdienst. De daarop volgende preek kon dan toch een echte biddagpreek zijn, waarin concreet werd ingegaan op de zonden en noden van land en volk.

Deze verschuiving naar de zondag vond in meer gemeenten plaats. Ook Ede had er ervaring mee. Van Bruggen citeert uit een biddagpreek van een Edese predikant, ds. J. D. Beman Brouwer. Deze met veel vuur uitgesproken preek is gedateerd op 2 mei 1847. Wie even een 'eeuwigdurende kalender' raadpleegt, komt tot de conclusie dat in genoemd jaar de tweede mei op een zondag viel.

Zelfs de bid- en dankdagen voor het gewas - een rest die nog overbleef van de nationale biddagen - werden in de negentiende eeuw nogal eens op zondag gehouden. Opnieuw is het Van Bruggen,¹² die ons attendeert op een hervormde dominee uit Ede, W.R. Kalshoven, die de gemeente diende van 1873-1890. Bij zijn komst alhier betreunde hij de verschuiving van de twee overgebleven bid- en dankbijeenkomsten. Op zijn aandrang kregen ze tot op de huidige dag hun traditionele data terug: de eerste woensdag van maart en de tweede woensdag van november.

Zekerheid is er niet. Alles overwegende zou het ons niet verbazen, als men in Ede gewacht heeft tot zondag 26 februari 1809, eer aan de brief van koning Lodewijk Napoleon enig gevolg is gegeven.

Hoe het ook zij, ook in dat geval is het toch gebeurd: de bakker kon uitslapen, het logement bleef gesloten, de boerenknecht had een vrije dag en de schout heeft het waarschijnlijk niet al te druk gehad.

Het was immers de 'Dag des HEEREN', hetgeen in die tijd inhield: *Wat is het stil in Ede!*

¹¹ Bernard Glasius, *Geschiedenis der Christelijke Kerk en Godsdiens in Nederland na het vestigen van de Hervorming*, 1844, 226.

¹² A.G. van Bruggen, a.w. , 100 en 111

De koning wist het wel

Nu kerkelijke archieven ons toch wat in de steek laten, wenden we ons tot die van de overheid. Tot onze verassing krijgen we daaruit wel een antwoord op de vraag of de bid- en dankdag 1809 ook in Ede in acht is genomen. In de jaren 1807 tot 1810 verscheen namelijk de *Koninklijke Courant*, de voorloper van de huidige *Staatscourant*. De naam van het blad duidt er al op, dat Zijne Majesteit de koning nauw betrokken was bij de inhoud. Welnu, in het nummer van 26 juni 1809 werd per gemeente vermeld wat de collecte van de betreffende nationale 'dag van gebed' had opgebracht.

Wat blijkt nu?

De kerkgangers uit Ede hadden voor hun door watersnood getroffen medemensen 350 gulden in de collectezak gedeponerd. In Barneveld en Wageningen waren de bedragen 399 en 758 gulden.

We kunnen twee conclusies trekken. Ten eerste is ook in Ede wel degelijk aandacht geschonken aan de brief van koning Lodewijk Napoleon.

Of het gebeurde op de door hem verordende woensdag, of op de zondag erna, blijft wat onzeker. Duidelijk is nu wel: Er werd in de Oude Kerk gecollecteerd, dus zal er zeker ook geprekeerd zijn, gebeden en gedankt.

In de tweede plaats mag de kerkcollecte royaal genoemd worden. In 1809 was er sprake van een diepe economische crisis. Bovendien leefde men nog in de tijd waarin het muntstuk de cent een zeer trouwe kerkganger was. In 'gewone' kerkdiensten brachten kinderen uit grote gezinnen nogal eens een halve cent mee voor de collecte. Wie hiermee de 350 guldens van de bededag vergelijkt, komt tot de conclusie dat de door de koning ingestelde bededag ook op de bevolking van Ede indruk heeft gemaakt.

Toen ging ook hun portemonnee open!

MUSEUMNIEUWS

Yett van Omme

'Er reed een trein naar Sobibor'

In het Historisch Museum Ede is t/m 31 mei de tentoonstelling *Er reed een trein naar Sobibor* te zien. Deze tentoonstelling is gemaakt door Kamp Westerbork en was al eerder in Museum Elburg te zien. De expositie vertelt het verhaal van het gelijknamige kamp. Negentien treinen zijn vanuit Westerbork naar Sobibor vertrokken, alle in 1943. Met stokken, knuppels en zweepen werden de Joden bij aankomst vooruit gedreven. Net als in Auschwitz waren de gaskamers als doucheruimte ingericht. Ongeveer 25 Joodse Edenaren kwamen in dit kamp om.

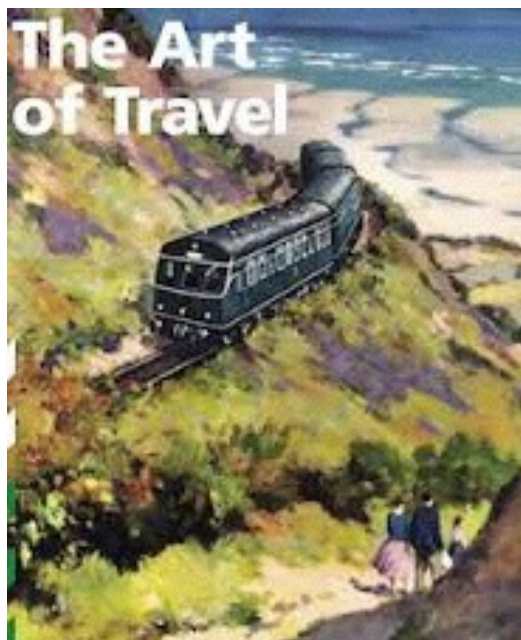

De titel van de expositie is gebaseerd op het gelijknamige boek van Jules Schelvis, de laatste Nederlandse overlevende van dit kamp.

Sobibór was een vernietigingskamp in Oost-Polen. Het kamp, gebouwd en gebruikt tijdens de Tweede Wereldoorlog funktioneerde van april 1942 tot november 1943.

Er zijn 170.165 mensen vermoord, voornamelijk Joden, maar ook Roma en niet-Joodse Polen. Andere bronnen spreken van

wel 250.000 doden. In tegenstelling tot Auschwitz en Majdanek was Sobibór geen werkkamp. Het enige doel was de gevangenen uit te roeien. De meesten die er aankwamen, stierven nog dezelfde dag. Dege-
nen die de eerste schifting overleefden, werden tewerkgesteld in voornamelijk het Sonderkommando of een nabij gelegen werkkamp zoals kamp Dorohuczka. Uiteindelijk wachtte ook hen de dood.

Verwacht: 'The Art of Travel / De Kunst van het Reizen'

In deze tentoonstelling (28 juni t/m 26 oktober 2014) worden bijzondere voorwerpen getoond, die zijn bedacht om het reizen aangenaam te maken.

De tentoonstelling belicht in het bijzonder de vernuftige zaken of persoonlijke aspecten van oude of nieuwe BN-ers.

Te denken valt aan kastkoffers, servieskisten, veldbedden, kleding- en persoonlijke accessoires en voorwerpen speciaal voor het vliegverkeer.

Kinderactiviteiten

Wegens het succes bij de tentoonstelling : 100.000 uur Archeologie hebben we speciaal voor kinderen en kinderfeestjes het arrangement *Archeoloog in een dag* ontwikkeld. In het museum is een speciaal ArcheoTest-Lab waar kinderen tal van opdrachten kunnen doen. Ze kunnen zelf vondsten opgraven en bepalen wat het belang van de vondsten is.

- Toegang voor maximaal 10 kinderen en 2 volwassenen*
- Korte introductiefilm over archeologie.
- Archeologie quiz.
- Met de kinderen wordt in groepjes, een aantal activiteiten gedaan, zoals opgraven en vondsten restaureren Een goed ingevulde kaart levert een archeologie-diploma op.
- Iets lekkers te eten met een Wicky voor de kinderen en koffie of thee voor de volwassenen.
- Een extra kind of begeleider: € 6,00 per persoon. Maximaal 15 kinderen per groep.

Totale kosten van dit arrangement: € 70,00.

DE TEKST OP DE ANSICHTKAART UIT DE VORIGE AFLEVERING

Maar liefst vijf inzendingen ontving de redactie naar aanleiding van de oproep in het vorige nummer.

De redactie heeft dan ook dankbaar gebruik gemaakt van de ontvangen teksten en heeft vervolgens de haars inziens juiste transcriptie van de tekst bepaald.

Na de tekst volgt de beantwoording van de vraag: Wie waren de schrijvers van de kaart? En wie was Careltje?

Otterloosche weg 11, Ede

Aan de Heer A. van Dam,
Honingerdam¹³ 309,
Kralingen
Rotterdam.

Ede, 29 Aug. (1915)

Lieve NN (neef en nicht?)

Hartelijk gefeliciteerd met uw geboortedag en we hopen dat u deze dag nog vele jaren in gezondheid moogt herdenken met uw man en kinderen.

Hoe gaat het bij u tegenwoordig?

Wè horen zo weinig van u

Nu we hebben hier weer een hele drukte achter de rug, we zijn van [de] week overgehuist en hebben nu een winkel in galanterie en aardewerk en borstels, van alles haast.

We wonen nu kort bij de school en de kerk, dat is voor de kinderen heel wat waard. Nu onze kleine wordt morgen drie maanden en groeit goed, maar is zoo erg lastig. Hij heeft de dauwwormen en daar zijn ze zoo lastig van en Careltje die is ook al weer een dag of 10 ziek, die is zo zwak en eet haast niet. Ik denk dat hij de hoest heeft, die is immer door ziek. Nu vandaag acht dagen waren Vader en Moeder veertig jaar getrouwd.

Maandag hebben ze feest gevierd, maar wij zijn er niet naar toe geweest omdat Carel ziek was en Bertha is er ook niet geweest, anders allemaal.

Marie met haar man en al de kinderen, nu het speelt ons erg dat we daar niet naar toe konden maar we moeten er ons maar in houden.

Nu deze kaart is een kiekje van ons huis waar we nu wonen maar het staat er nog niet helemaal op. Dat raam op zij is de huiskamer en een raam van de voorkamer en boven nog 3 slaapkamers. Het is een mooi huis. Nu wees verder hartelijk gegroet van uwe liefhebbende Neef en Nicht,
Narda en Hendrik.

Op het winkelraam staat: GLAS,
AARDEWERK EMAILLEWAREN

terwijl op het uithangbord staat:
SIGAREN, TABAK

Bospoort 7 in 2014. Foto Kees van Lohuizen

Opmerkingen

- Tekst zoals geschreven door afzender
- De neef is Hendrik Schweig, geb. 2-2-1874 te Ravenstein,
- De nicht heet Narda Elisabeth Sonnenberg, geb. 16-6-1881 te Nijbroek
- Het gezin vestigde zich 1913 in Ede komend van Rotterdam en liet zich uitschrijven op 18-4-1919 wegens vertrek naar Nijmegen.

Het gezin telde op het moment van schrijven van deze kaart zes kinderen:

- Hendrik Nardus geb. 29-1-1908
- Nardus geb. 1-5-1909
- Johan Carel, geb. 20-6-1910
- Elisabeth Maria geb. 6-2-1912
- Sophia Johanna geb. 6-1-1914
- Joan Louis geb. 30-5-1915

De eerste vier werden in Rotterdam geboren en de laatste twee in Ede.

Na 1915 werden er nog twee kinderen in Ede geboren:

- Bernard Anthonie geb. 9-12-1916
- Albertha Anthonia geb. 11-11-1918

Bron:

Bevolkingsregister Ede

¹³ Moet zijn Honingerdijk

EEN ILLEGALE JOODSE BEGRAFENIS IN EDE

Jan Kijlstra

Eind 1944 overleed een Joodse vrouw, die ondergedoken zat in het Bloemenkwartier, destijds de wijk tussen Klaprooslaan en Kamperfoelielaan in Ede.

Daarmee ontstond een groot probleem, want van een normale begrafenis kon geen sprake zijn. Een onderduikster was uiteraard niet geregistreerd bij de Burgerlijke Stand, dus een Aangifte van Overlijden kon niet plaatsvinden. Bijkomend probleem was dat de overledene Joods was, en dus volgens de Joodse rite begraven zou moeten worden, zo dat enigszins mogelijk was.

Er werd een oplossing gevonden. De Edese begrafenisondernemer Boeve wist dat er in het massagraf, dat na de bombardementen van 17 september 1944 was ingericht, nog plaats was. Hij opende het graf weer en heeft die mevrouw daarin begraven.

Wim Boeve, een zoon, vertelde mij dat nog heel lang bij hun thuis een houten schepje bewaard werd, dat bij die begrafenis gebruikt was. Er had bij de begrafenis wat aarde op gelegen, en de aanwezigen namen daar een handje van en strooiden dat in het graf.

Wat dat schepje en die illegale begrafenis met elkaar te maken hadden wist hij niet, maar dat is eenvoudig te verklaren. Hoewel de begrafenis, door de omstandigheden, niet geheel conform de Joodse voorschriften was, werd er toch voldaan aan een belangrijk onderdeel.

Dit vinden we terug in het boek *Joodse ritens en symbolen* van Rabbijn S.Ph. de Vries Mzn, waarin staat: *'Aarde uit het Heilige Land: dat is geen fantasie en geen mystificatie. Er is werkelijk een beetje zand aanwezig, dat van de bodem van Erets Israël genomen, langs geheel zekere weg hier-*

heen en overal elders heen, over de wereld der Joden, die overal is, wordt rondgezonden. Zo is er dus bijkans overal een pakje Erets-Israël aanwezig als de stoffelijke rest van een kind van Israël ter laatste ruste gelegd wordt.... Het pakje met aarde wordt geopend, en plechtig ontvangen allen er beurtelings een kleinigheid van. En zij strooien dat op het gelaat en om de dode heen, terwijl zij er het bijbelwoord bij zeggen:

'Zijn bodem zal zijn Volk verzoening schenken' (Deuteronomium 32:43).

Er zal, in die tijd, geen sprake zijn geweest van een zakje aarde uit Israël, dat geopend werd. Er lag gewoon wat aarde op een schepje. Maar het ging natuurlijk om de symboliek, het ritueel. Dat Boeve sr. dat schepje zorgvuldig bewaarde geeft aan dat hij dat begreep.

Overigens is onbekend hoe het verdere verloop van de geschiedenis geweest is. Na de oorlog werden er *herstellingen* uitgevoerd in de Burgerlijke Stand. Was de eigen woonplaats van een onderduiker/ster niet bekend, dan werd de akte van overlijden geregistreerd in Den Haag. Toen het massagraf geruimd werd en herbegraven plaatsvond, gold hetzelfde: indien de nabestaanden daarom vroegen werd herbegraven op een door hen gewenste begraafplaats met registratie in de 'eigen' Burgerlijke Stand.

Dat massagraf was tijdelijk, dus er moet een moment gekomen zijn dat de overledene weer legaal werd. En er zullen mogelijk ook nabestaanden zijn geweest, die op zoek zijn gegaan. In elk geval is er dank zij Wim Boeve weer een snippertje Edese geschiedenis bewaard gebleven.

En misschien, als er ooit (net als in Bennekom) een onderzoek gedaan zal worden naar de Joodse onderduikers in het dorp Ede, dat we dan ook deze onbekende mevrouw haar naam kunnen teruggeven.

COLOFON

Vereniging Oud Ede

De vereniging, opgericht in 1924, stelt zich ten doel volgens artikel 3.1 van de statuten:

‘Het onderzoek van archieven en gedrukte bescheiden naar alles wat betrekking heeft op het ontstaan en de geschiedenis van de dorpen (kerken en buurten) van het ambt en van de gemeente Ede en het verzamelen en bewaren van alles wat van belang kan worden geacht voor en betrekking heeft op de geschiedenis van Ede.’

Postadres Postbus 8293, 6710 AG Ede

Telefoon 06 348 676 27 (secretaris)

E-mailadres voe@verenigingoudede.nl

Website www.verenigingoudede.nl

Bankrekening NL24 INGB 0003 5342 68

Dagelijks bestuur

Simon van de Pol (voorzitter), Gerard Hendriks (secretaris) en Henk Borkhuis (penningmeester).

Leden

De vereniging telt ca. 850 leden. Nieuwe leden kunnen zich aanmelden bij de secretaris. Beëindiging van het lidmaatschap uitsluitend schriftelijk per brief of e-mail vóór 1 november.

De contributie bedraagt in 2014 € 15,00

Erelid van de vereniging is mevrouw B.T. Groen.

Giften en schenkingen

Deze zijn fiscaal aftrekbaar omdat de Vereniging een erkende **A**lgemeen **N**ut **B**eogen-**d**e **I**nstelling is. Omdat de VOE een cultu-

rele instelling is geldt zelfs een extra aftrek van 25%!

De aftrek geldt overigens ook voor de contributie!

De Zandloper

Is een uitgave van de Vereniging Oud Ede en verschijnt viermaal per jaar.

De redactie van De Zandloper bestaat uit Hans Post (eindredacteur), Frans van Oort, Kees van Lohuizen en Dick Kranen (opmaak).

De redactie van De Zandloper is te bereiken op het e-mailadres van de eindredacteur: hanspost@worldmail.nl

Nieuwe artikelen die verband houden met de geschiedenis van Ede zijn welkom.

De redactie behoudt zich echter het recht voor een artikel te weigeren.

Overname van artikelen mag uitsluitend na schriftelijke toestemming van het bestuur van de Vereniging Oud Ede.

Wilt u adverteren in De Zandloper dan gelieve u contact op te nemen met het bestuur van de Vereniging.

Productie van De Zandloper: Drukkerij Verloop, Alblasterdam

ISSN 1384-7090

**Afbeelding omslag:
Gezicht op Ede met Oude Kerk en
dorpsboerderij.
Geschilderd door
Louis Soonius (1883-1956)**